

HEBBERN RECHTSPERSONEN MORELE PLICHTEN EN FUNDAMENTELE RECHTEN?

Mark Bovens

(Is als hoogleraar rechtsfilosofie verbonden aan de Universiteit Utrecht)

De machtigste personen in de moderne westerse wereld zijn rechtspersonen. Zo zijn inmiddels meer dan de helft van de grootste honderd economieën ter wereld geen landen, maar ondernemingen. De omzet van General Motors is bijvoorbeeld groter dan het BNP van Denemarken, de omzet van Ford is groter dan Zuid Afrika's BNP en die van Toyota is groter dan Noorwegen.¹ Het zal dan ook niet verbazen dat rechtspersonen in de afgelopen eeuw natuurlijke personen hebben verdrongen van de voorpagina's van de serieuze kranten. Ook weten ze vaker en makkelijker dan natuurlijke personen de weg naar de rechter te vinden. Niet natuurlijke personen, maar rechtspersonen zijn daarom de cruciale rechtssubjecten van de late twintigste eeuw.²

In deze bijdrage zal vanuit het perspectief van recht en ethiek naar deze ontwikkeling worden gekeken. Daarbij concentreer ik mij op één soort rechtspersoon: de grote complexe organisatie. De eenmans-bv's en andere papieren constructies waarachter specifieke individuen schuilgaan laat ik hier grotendeels buiten beschouwing, omdat zij in maatschappelijk en rechtsfilosofisch opzicht geen wezenlijke breuk opleveren met de natuurlijke persoon. Dat is anders met de zelfstandige handelende, grote onderneming, belangenorganisatie of overheidsinstelling wier (voort)bestaan geheel is losgekoppeld van het wel en wee van de toevallige natuurlijke personen die haar vormgeven. Zij zijn nieuwe, maatschappelijke zeer machtige actoren, wier handelen bovendien een reeks van betrekkelijk nieuwe morele en rechtsfilosofische vragen oproept.

Allereerst volgt een kleine rechtssociologische verhandeling over de plaats en het belang van die grote rechtspersonen in het maatschappelijk leven. Vervolgens concentreren we ons op twee thema's die voor deze rode draad van bijzonder belang zijn. Allereerst komt de bedrijfsethiek aan de orde. Regelmatig worden bedrijven opgeroepen om hun maatschappelijke verantwoordelijkheid te nemen en zich ethisch verantwoord te gedragen. Voor dat doel zijn inmiddels enkele instrumenten ontwikkeld. Deze passeren de revue in paragraaf 3. Rechtspersonen hebben niet alleen plichten, ze claimen ook rechten. In paragraaf 4 zal daarom, vanuit rechtstheoretische en rechtsfilosofisch perspectief, gekeken worden naar de vraag of rechtspersonen ook aanspraak kunnen maken op grondrechten. In paragraaf 5 wordt een voorlopige balans opgemaakt.

2. Van juridische fictie tot maatschappelijke realiteit: de opkomst van rechtspersonen

De 'uitvinding' van de rechtspersoonlijkheid is een van de belangrijkste bijdragen van de rechtswetenschap aan de moderne tijd. Ooit bedacht om de bezittingen van kerken en kloosters bij elkaar te houden, heeft zij zich in de loop der eeuwen ontwikkeld tot de motor van de moderne markteconomie. Dankzij de figuur van de rechtspersoonlijkheid konden er handelscompagnieën en vennootschappen ontstaan die los van specifieke natuurlijke personen handel konden drijven en kapitaal konden accumuleren en investeren. Met name in de negentiende eeuw leidde dit tot heftige debatten onder juristen over het rechtskarakter van de rechtspersoon. Is het een juridische fictie, een contractuele relatie of eenvoudigweg een juridische realiteit die geen verdere grondslag behoeft?³ In de loop van de twintigste eeuw is

die rechtstheoretische strijd grotendeel gestreden en gaan de debatten vooral nog over specifieke organisatievormen: vallen stichtingen en bepaalde verenigingen er ook onder, zijn de staat en publieke instellingen rechtspersonen?

Na de Tweede Wereldoorlog beginnen de grote commerciële rechtspersonen pas goed aan hun maatschappelijke opmars. De familiebedrijven en eenmanszaken maken gaandeweg plaats voor grotere zakelijke verbanden die veelal de vorm aannemen van vennootschappen. In 1950 waren ruim 18.000 ondernemingen in een naamloze vennootschap ondergebracht, een aantal dat geleidelijk steeg tot ruim 45.000 in 1970. Nadat in 1971 een nieuwe rechtspersoon, de besloten vennootschap, werd gecreëerd, steeg het aantal bedrijven en ondernemingen met rechtspersoonlijkheid spectaculair tot meer dan 194.000 in 1994. Een vertienvoudiging in 40 jaar.

Niet alleen het aantal, maar ook het maatschappelijk belang van rechtspersonen is enorm toegenomen in de afgelopen eeuw. In de meeste westerse landen is inmiddels 80 à 90 % van de werknemers in dienst van een publieke of private rechtspersoon en nog slechts een zeer klein percentage verkrijgt zijn inkomen in familieverband, als zelfstandige of uit het vrije beroep.⁴ Ook het aandeel van rechtspersonen in de rechtspraak is enorm gestegen. Bij een meerderheid van de rechtszaken is inmiddels tenminste één rechtspersoon betrokken. Dat gold natuurlijk altijd al voor de strafzaken en de administratiefrechtelijke zaken, waarbij de overheid in de vorm van het OM of een overheidsinstelling per definitie partij is. Vooral het aantal administratieve zaken is echter zeer sterk gestegen in de afgelopen eeuw. Veel van deze zaken gaan uitsluitend nog tussen rechtspersonen, een overheidsinstelling aan de ene kant en een particuliere organisatie of bedrijf aan de andere kant. In het civiele recht ziet men inmiddels bij de geldvorderingszaken dat in 70% van de zaken bij de kantonrechter een organisatie de eisende partij is.⁵ Bij arbeidszaken mag men aan werkgeverskant eveneens een sterke stijging van het aantal rechtspersonen verwachten gezien de geschetste veranderde arbeidsverhoudingen. Alleen de familiezaken blijven, ook weer per definitie, conflicten tussen natuurlijke personen.

Dat toegenomen maatschappelijke en juridische belang van de grote rechtspersonen blijkt ook op andere manieren. Tegen het eind van de negentiende eeuw is een groot deel van de berichten op de voorpagina's van gerenommeerde kranten, zoals de New York Times in de VS of het Handelsblad in Nederland, nog gewijd aan natuurlijke personen. Een eeuw later zijn ze van de voorpagina's verdrongen door bedrijven, belangenorganisaties en publieke instellingen.⁶

De klassieke rechtswetenschap heeft aldus een hoog Professor-Frankenstein-gehalte. In 18e en 19e eeuwse studeerkamers is door rechtsgeleerden een pseudo-mens in elkaar gezet die gaandeweg van een fictie tot een juridische en vooral ook maatschappelijke realiteit is uitgegroeid. In het maatschappelijk verkeer heeft het artefact, de rechtspersoon, zijn schepper, de natuurlijke persoon, inmiddels volledig overvleugeld. Wat betekent dit voor de sfeer van recht en ethiek?

2. De morele plichten van rechtspersonen

Naarmate het maatschappelijke belang van de grote rechtspersonen toeneemt, neemt ook de druk op hen toe om zich maatschappelijk verantwoord te gedragen. Dit speelt uiteraard vooral bij commerciële ondernemingen. De meeste stichtingen en verenigingen hebben naar hun aard al een ideëel doel en kunnen zelfs door de rechter verboden en ontbonden worden indien hun doel of activiteiten strijdig zijn met de openbare orde. Het meest in het ooglopende, recente geval van een onderneming die maatschappelijk onder druk werd gezet, was Shell dat door

Greenpeace en mensenrechtenactivisten werd gedwongen om zich publiekelijk te verantwoorden over de voorgenomen dumping van het olieboorplatform Brent Spar in de Noordzee, respectievelijk voor zijn activiteiten in Ogoniland in Nigeria.

Het geval van Shell staat niet op zichzelf. Al sinds de jaren vijftig worden bedrijven opgeroepen om hun sociale verantwoordelijkheid te nemen en zich niet alleen te richten op het maken van winst. Dit heeft vanaf de jaren zeventig, eerst in de Verenigde Staten en later ook in Europa, geleid tot een aparte academische discipline, de bedrijfsethiek. Een van de fundamentele kwesties van de bedrijfsethiek is de vraag of bedrijven, naast rechtspersonen, ook morele personen zijn. Hebben bedrijven, naast hun juridische plichten, zoals de plicht om zich aan de wet te houden, ook nog een aantal morele plichten waarop zij kunnen worden aangesproken?7 Deze kwestie valt in een aantal vragen uiteen.

Allereerst is het de vraag of bedrijven een zelfstandige morele verantwoordelijkheid kunnen hebben die losstaat van de individuele morele verantwoordelijkheden van de natuurlijke personen die hen vormgeven. Dat directeuren, aandeelhouders en werknemers morele plichten kunnen hebben is helder, maar geldt dat ook voor de onderneming als geheel? Dit komt neer op de vraag of de rechtspersoon als zodanig een moreel subject kan zijn. Heeft de som een eigen verantwoordelijkheid die losstaat van de morele verantwoordelijkheid van de delen? Inmiddels wordt door de meeste bedrijfsethici en filosofen deze vraag positief beantwoord. Het is zinvol en in veel gevallen ook geaccepteerd om aan rechtspersonen zelfstandige morele verantwoordelijkheden toe te kennen.8

Vervolgens is de vraag aan de orde wat die morele plichten dan zouden kunnen zijn. Veel klassieke liberale economen, zoals Adam Smith, Hayek en Friedman wijzen elke morele plicht af die verder gaat dan de plicht tot winst maken en het zo goed mogelijk dienen van de aandeelhouders. Zolang ondernemingen binnen de grenzen van de wet blijven, is het verder aan de markt om te oordelen over de ondeugdelijkheid of onwenselijkheid van hun producten en diensten. Ondernemingen moeten doen waarvoor ze zijn opgericht, namelijk geld verdienen, en zich verder niet bezig houden met vragen van rechtvaardigheid en ethiek. De meeste bedrijfsethici en inmiddels ook een aantal ondernemingen, zoals de Body Shop, gaan een stap verder en stellen dat ondernemingen ook zelfstandige morele plichten (kunnen) hebben die verder gaan dan het maximaliseren van het dividend voor de aandeelhouders. Met name de stakeholder-benadering poneert dat er, naast de stockholders, nog een aantal andere groepen zijn tegenover wie de organisatie morele plichten heeft. Zo heeft zij een morele verantwoordelijkheid voor het welzijn en de gezondheid van, bijvoorbeeld, haar werknemers, klanten en bureaus, die verder gaat de eisen van de arbeidsomstandighedenwet, de warenwetgeving of de plaatselijke milieuregels.9

De laatste jaren zijn steeds meer grote bedrijven gevoelig voor deze argumenten. Vooral het gebruik van bedrijfscodes heeft een grote vlucht genomen. Bedrijfscodes zijn stelsels van uitspraken of regels die aangeven wat de organisatie wenselijke vormen van gedrag vindt. Soms gaan deze codes niet veel verder dan een soort mission statement, een algemene aanduiding van het doel en streven van de organisatie. Andere bedrijfscodes zijn zeer gedetailleerd en bevatten specifieke gedragsregels voor bestuurders en werknemers. De inhoud van de codes kan ook verschillen. Sommige codes, zoals bijvoorbeeld die van de Body Shop, zijn vooral extern gericht en roepen de leden van de organisatie op zich te bekommeren om het welzijn van collega's, klanten en dieren. Andere codes zijn meer intern van aard en trachten vooral te voorkomen dat de organisatie in de problemen komt door het onethische gedrag van haar werknemers.

Onder druk van de publieke opinie, van consumenten of van ideële aandeelhouders, maar ook uit eigener beweging, ruimen bedrijven bovendien steeds meer plaats in voor het afleggen van maatschappelijke verantwoording. Dat neemt vaak de vorm aan van speciale paragrafen in het jaarverslag, maar soms wordt ook wel een sociaal-ethisch jaarrapport

uitgebracht. Zo heeft Shell in 1998 voor het eerst ook verslag gedaan over het naleven van haar bedrijfscode door haar eigen werknemers en daarbij vermeld hoeveel werknemers zijn ontslagen wegens het aannemen of uitdelen van steekpenningen. Onafhankelijke accountants hebben daartoe de verklaringen van de lokale managers over het naleven van de code geverifieerd.

Een andere vraag is in hoeverre het denken en spreken in termen van morele plichten voor rechtspersonen ook een effectief middel is om het gedrag van dergelijke complexe organisaties te beïnvloeden. Vooralsnog zijn bedrijfscodes, op zijn hoogst, een vorm van zelfregulering. Het zijn vrijwillig aangegane, interne verplichtingen waaraan derden voorlopig geen rechtens bindende aanspraken kunnen ontleen. Overtreding van de bedrijfscode kan juridisch relevant zijn in een arbeidsgeschil tussen de rechtspersoon en een werknemer, maar levert, anders dan bijvoorbeeld bij de gepubliceerde beleidsregels van publieke instellingen, geen aanspraken op voor derden. Bovendien is het feitelijk effect van de meeste bedrijfscodes op het gedrag van ondernemingen tot nu toe ook niet erg groot. Bedrijfskundig onderzoek in de Verenigde Staten heeft geen verschil in maatschappelijk verantwoord gedrag kunnen vast stellen tussen bedrijven met en bedrijven zonder code. Bedrijfscodes alleen brengen klaarblijkelijk geen gedragsverandering te weeg. Pas wanneer ondernemingen echt werk maken van hun bedrijfsethiek, bijvoorbeeld door trainingsprogramma's of ethische audits (een soort moreel doorlichten van de organisatie), is er effect op het gedrag zichtbaar.¹⁰ In de laatste gevallen betreft het echter vooral de meer 'kleine', bedrijfsinterne kwesties van ethiek en moraal, zoals steekpenningen, fraude en ongewenste intimiteiten. De 'grote' vragen van politiek macht en maatschappelijke rechtvaardigheid waar we dit artikel mee begonnen, zijn moeilijker grijpbaar op individueel bedrijfsniveau. Dat heeft ook te maken met de internationalisering van het bedrijfsleven, waardoor de binding aan concrete politieke gemeenschappen steeds minder wordt.

4. Hebben rechtspersonen rechten?

In de afgelopen eeuwen zijn rechtspersonen op steeds meer rechtsgebieden gelijk gesteld aan natuurlijke personen. In eerste instantie was de figuur van de rechtspersoon ontworpen om kerkelijke en publieke instellingen de mogelijkheid te bieden eigendommen te verwerven en te behouden. Vervolgens werd het aangaan van verbintenissen mogelijk gemaakt. In de loop van deze eeuw werden rechtspersonen ook binnen het bereik van het strafrecht gebracht, eerst in de bijzondere wetten en vanaf 1976 ook in het commune strafrecht.¹¹ De laatste jaren lijkt, betrekkelijk ongemerkt, ook de volgende stap te worden gezet: de uitbreiding van de werkingssfeer van een reeks van grondrechten naar rechtspersonen.

Zo is bij de opname van een reeks van grondrechten in de Grondwet van 1983, bijna terloops, gemeld dat 'de voorgestelde bepalingen beogen ook aan rechtspersonen en aan groepen en aan organisaties zonder rechtspersoonlijkheid rechten en aanspraken te verlenen voor zover dat naar de aard van het betreffende grondrecht zin kan hebben.'¹² De Duitse Grondwet is overigens nog duidelijker (art. 19, lid 3): 'Die Grundrechte gelten auch für inlandische juristische Personen, soweit sie ihrem Wesen nach auf die anwendbar sind.' Ook in de jurisprudentie van de Kroon, de Hoge Raad en de Europese rechters ziet men dat, stapje voor stapje, rechtspersonen en (andere) organisaties zelfstandig onder de bescherming van een aantal grondrechten worden gebracht.¹³ Dat geldt bijvoorbeeld voor het gelijkheidsbeginsel, het recht op een eerlijk proces, het recht op privacy, de godsdienstvrijheid, de vrijheid van vereniging en vooral ook voor de vrijheid van meningsuiting.¹⁴

Hier zal ik verder slechts zijdelings ingaan op de rechtspositieve aspecten van deze toedeling van grondrechten aan rechtspersonen: wat is de feitelijke grondslag en de concrete

reikwijdte van de diverse grondrechten naar geldend recht? Mij interesseren hier vooral de rechtsfilosofische en rechtspolitieke kanten: wat zou de algemene rechtvaardiging kunnen zijn voor de toekenning van grondrechten aan rechtspersonen?

Voor we aan die normatieve vragen toekomen, dienen we eerst vast te stellen om welke grondrechten het daarbij zou kunnen gaan. In grote lijnen zou men vier groepen grondrechten kunnen onderscheiden:

1. De klassieke vrijheidsrechten die vooral gericht zijn op het vrijwaren van rechtssubjecten van overheidsbemoeienis tout court. Daarbij kan men denken aan de vrijheid van meningsuiting, van vergadering en betoging, de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, de vrijheid van onderwijs, het huisrecht, de vrijheid van eigendom, het recht op privacy, op een familieleven en op de onaantastbaarheid van het menselijk lichaam, en het brief- en telefoongeheim.
2. De procedurele rechten die de dwangrelaties tussen overheid en rechtssubjecten normeren. Daarbij kan men denken aan het nulla poenabeginsel, het ne bis in idem beginsel, het recht op een eerlijk en tijdig proces, en het nemo tenetur beginsel (het recht om gevrijwaard te blijven van zelfincriminatie).
3. De politieke rechten die rechtssubjecten waarborgen bieden voor deelname aan het openbaar bestuur en de publieke sfeer. In dat verband kan men denken aan het gelijkheidsbeginsel en het verbod op discriminatie, het recht op gelijke benoembaarheid in openbare dienst, het petitierecht en het actief- en passief kiesrecht.
4. De sociale rechten, die een actief optreden van de overheid vragen, zoals het recht op bijstand, onderwijs, arbeid en zelfontplooiing.

Enkele van deze grondrechten zijn naar hun aard niet of nauwelijks van toepassing op rechtspersonen, zoals het recht op de onaantastbaarheid van het menselijk lichaam, het recht op een familieleven, het recht op gelijke benoembaarheid in openbare dienst en het recht op arbeid. Deze zullen derhalve grotendeels buiten beschouwing blijven. Voorts moet worden geconstateerd dat in veel gevallen de rechtvaardiging voor toekenning van grondrechten aan rechtspersonen wordt gebaseerd op de bescherming van de rechten van natuurlijke personen binnen of achter de rechtspersoon. In die gevallen kunnen rechtspersonen aanspraak maken op de bescherming van grondrechten om te voorkomen dat de rechten van de natuurlijke personen die deel uit maken van de rechtspersoon worden geschonden. De rechtspersoon wordt dan veelal gezien als een vertegenwoordiger van de natuurlijke personen. Deze redenering vindt men bijvoorbeeld soms terug bij toekenning van het recht op privacy of de vrijheid van godsdienst aan rechtspersonen.¹⁵ Dit zou men afgeleide of secundaire grondrechten voor rechtspersonen kunnen noemen. Deze afgeleide grondrechten blijven hier grotendeels buiten beschouwing, omdat ze geen zelfstandige rechtvaardiging bieden voor de toekenning van grondrechten aan rechtspersonen, maar afgeleid worden van de individuele, persoonlijke rechten. Ons interesseert hier vooral of rechtspersonen zelfstandig aanspraak op bescherming van grondrechten zouden kunnen maken.¹⁶

Op het eerste gezicht is er helemaal geen plaats voor zelfstandige grondrechten voor rechtspersonen. Niet voor niets spreken we immers van mensenrechten. Rechtspersonen zijn nu eenmaal geen mensen en kunnen dus ook geen aanspraak maken op bescherming en ontplooiing van hun menselijke natuur. We moeten ons echter niet door de staatsrechtelijke semantiek laten afschrikken, de menselijke natuur is slechts één van de mogelijke rechtvaardigingsgronden voor 'fundamentele' rechten. Per slot van rekening is het ook mogelijk gebleken om zinvol te spreken over 'collectieve' rechten en 'dierenrechten'.

In grote lijnen zou men tenminste twee aparte rechtvaardigingen voor de toekenning van grondrechten aan (rechts)subjecten kunnen onderscheiden:

1. Een deontologische rechtvaardiging: hierbij worden rechten op intrinsieke gronden

toegekend, omdat de individuele activiteiten of belangen die erdoor worden beschermd een doel in zich zelf zijn. Dat kan een menswaardig bestaan zijn, fysieke bewegingsvrijheid, persoonlijke autonomie, maar eventueel ook het welzijn van dieren of het voortbestaan van Gods schepping. De feitelijke rechtvaardiging kan dan plaats vinden met een verwijzing naar het natuurrecht of bijvoorbeeld op basis van een sociaal contracttheorie. Men vindt deze rechtvaardiging in het bijzonder bij al die rechten die zien op bescherming van de fysieke en geestelijke integriteit van natuurlijke personen, zoals het recht op de onaantastbaarheid van het menselijk lichaam, het verbod op 'cruel and unusual punishment' en de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. Ook vindt men het bijvoorbeeld in de definiëring van het recht op privacy als het recht, simpelweg, 'to be left alone'.

2. Een consequentialistische rechtvaardiging: hierbij wordt de toekenning van fundamentele rechten ingegeven door extrinsieke overwegingen. De toekenning van grondrechten dient hierbij de verwezenlijking van een verder gelegen doel, zoals het vinden van de waarheid, het behoud van een democratische staatsvorm of van een vrije markteconomie, of de bescherming van een van de andere grondrechten. In dat verband kan men bijvoorbeeld denken aan de rechtvaardiging door John Stuart Mill van de vrijheid van meningsuiting. Deze is bij hem vooral van belang omdat slechts door de vrije botsing van opinies de waarheid zal kunnen zegevieren. Ook het petitieright leunt sterk op een consequentialistische rechtvaardiging. Het vrijelijk mogen indien van verzoekschriften bij de autoriteiten behoeft geen bescherming omdat het een fundamentele menselijke activiteit is, maar vooral omdat het het zelfreinigend vermogen van de liberale democratie vergroot.

In de praktijk zal men vaak een mengsel van beide gronden terugvinden. Zo kan het recht op privacy niet alleen op intrinsieke gronden worden verdedigd, maar ook omdat het bijdraagt aan een ruime deelname van burgers aan het maatschappelijk en handelsverkeer. En ook het recht op werk wordt, afhankelijk van de tijdgeest, nu eens verdedigd op intrinsieke gronden (werk als de 'human condition') en dan weer omdat het een belangrijk middel is tot maatschappelijke integratie en volwaardig burgerschap.

Wat betekent dit nu voor de rechten van rechtspersonen? Een deontologische rechtvaardiging van fundamentele rechten voor rechtspersonen is moeilijk voorstelbaar. Daar waar een deontologische verdediging van rechten voor dieren of - op termijn - zelfs voor robots (wanneer zij bijvoorbeeld een aantal spontane emoties, zoals blijdschap of pijn zouden kunnen vertonen) nog voorstelbaar is, kan men niet spreken van een zelfstandige, beschermenswaardige natuur van rechtspersonen per se. Ze missen de elementaire kenmerken voor persoonlijke autonomie: ze hebben geen zelfstandig gevoelsleven, kunnen niet onafhankelijk van menselijk handelen bestaan en zijn geen waarde op zichzelf. Rechtspersonen zijn en blijven kunstmatige personen zonder enige natuur of essentie. Hun plaats is niet bij de (huis)dieren, maar bij de gebruiksvoorwerpen. Het zijn geen entiteiten die op zich zelf reeds een beschermenswaardige status hebben en daarom reeds aanspraak kunnen maken op bescherming tegen overheidsingrijpen.¹⁷

Anders ligt het echter met een consequentialistische rechtvaardiging. Een zelfstandig recht voor rechtspersonen kan om meer instrumentele redenen wel degelijk wenselijk zijn. Een van die instrumentele redenen zagen we hiervoor reeds: de secundaire rechtvaardiging met het oog op de bescherming van de rechten van de natuurlijke personen achter of binnen de rechtspersoon. Deze rechtvaardigingsgrond speelt bijvoorbeeld een belangrijke rol bij het toekennen van de vrijheid van vergadering en betoging aan politieke partijen, vakbonden en belangenorganisaties en bij het beschermen van de vrijheid van godsdienst van religieuze rechtspersonen. De rechtspersoon treedt dan op als vertegenwoordiger van de individuele leden.

Er zijn echter ook primaire, consequentialistische rechtvaardigingsgronden voor

rechten voor rechtspersonen mogelijk. Zo valt een zelfstandige vrijheid van meningsuiting voor sommige bedrijven, zoals uitgevers of omroepen, te verdedigen vanwege de bijdrage die dit levert aan de kwaliteit van de maatschappelijke discussie of aan de publieke controle van politieke of maatschappelijke machtsuitoefening. Eenzelfde consequentialistische rechtvaardiging is mogelijk bij het petitierecht, het recht op vereniging en vergadering en de vrijheid van onderwijs. De activiteiten van een reeks van rechtspersonen, zoals belangenorganisaties, media, universiteiten, vakverenigingen en actiegroepen, hebben het zelfreinigend vermogen van de democratie in deze eeuw sterk vergroot. Ook de toekenning van meer procedurele rechten, zoals het nulla poena en nemo teneturbeginsel, aan rechtspersonen kan tot op zekere hoogte langs deze weg worden gerechtvaardigd.¹⁸ Deze strafvorderlijke waarborgen bieden rechtspersonen rechtszekerheid in hun verkeer met de overheid en bevorderen daardoor het economisch verkeer en de maatschappelijke welvaart. Dat geldt ten dele ook voor een zelfstandig recht op privacy en het huisrecht voor rechtspersonen. Bedrijven kunnen tegenover de overheid recht doen gelden op bescherming van hun bedrijfsgeheimen, niet omdat privacy voor hen een waarde in zichzelf vertegenwoordigt, maar omdat ontkenning hiervan als consequentie heeft dat hun bedrijfsvoering en daarmee de algemene economische ontwikkeling ernstig kan worden geschaad.

Waar liggen nu de grenzen van deze grondrechten voor rechtspersonen? Hiervoor is het onderscheid tussen een deontologische en een consequentialistische rechtvaardiging bij uitstek relevant. Bij een deontologische rechtvaardiging van grondrechten ligt de grens vooral bij de inbreuk die de uitoefening maakt op de fundamentele rechten van anderen. Slechts zwaarwegende maatschappelijke belangen kunnen paal en perk stellen aan de uitoefening van rechten die van intrinsieke waarde zijn. De zaak ligt echter anders bij een consequentialistische rechtvaardiging. Het aardige daarvan is dat de consequenties van uitoefening van het recht een belangrijke rol kunnen spelen bij het bepalen van de grenzen. Zo zal bijvoorbeeld de feitelijke rechtvaardigingsgrond zelf al een belangrijke grens aangeven. Voor zover, bijvoorbeeld, het recht op privacy wordt gerechtvaardigd omdat dit het maatschappelijk economisch verkeer bevordert, dan kan dat ook betekenen dat wanneer het gebruik van dat recht het maatschappelijk economisch verkeer belemmert, dit een reden kan zijn om het in te perken.

Deze constatering heeft belangrijke gevolgen voor onze discussie. Bij natuurlijke personen zal de toekenning van grondrechten veelal op intrinsieke, deontologische gronden plaatsvinden. Daarom genieten zij een zeer sterke bescherming van hun grondrechten. De onaantastbaarheid van het menselijk lichaam, het huisrecht en de vrijheid van godsdienst dienen zulke elementaire menselijke behoeften dat zij slechts bij uitzondering om andere redenen kunnen worden ingeperkt. Rechtspersonen, zo zagen wij, kunnen slechts vanwege consequentialistische redenen aanspraak maken op bescherming van fundamentele rechten. Dat betekent ook dat inperking van deze rechten veel eerder en veel verdergaander mogelijk is dan bij natuurlijke personen. Dezelfde algemene maatschappelijke belangen die toekenning van rechten aan rechtspersonen kunnen rechtvaardigen, zoals bevordering van het publieke debat, vergroting van het zelfreinigend vermogen van de democratie, vergroting van de maatschappelijke welvaart, kunnen zelf immers ook weer belangrijke grenzen stellen aan de uitoefening van die rechten. Telkens zal immers een afweging moeten worden gemaakt of uitoefening van die rechten per saldo bijdraagt aan het gestelde doel.

Dit zou bijvoorbeeld kunnen leiden tot een belangrijk verschil in bescherming tussen natuurlijke en rechtspersonen bij met name de procedurele rechten. Daar waar de rechten van natuurlijke personen in het strafproces met sterke waarborgen zijn omgeven, kunnen vooral de grote rechtspersonen hier minder snel aanspraak op maken. Zij hebben immers geen intrinsieke

argumenten tegen overheidsingrijpen en zullen zich vooral op de nadelige maatschappelijke consequenties van een dergelijk ingrijpen moeten beroepen. In het licht van de enorme maatschappelijke machtspositie van die grote rechtspersonen is het echter voorstelbaar dat hun rechten met minder waarborgen worden omgeven, omdat die calculatie in hun nadeel uitvalt. Het beeld van de arme, eenzame burger die wordt geconfronteerd met de overmacht van het staatsapparaat, dat ten grondslag ligt aan veel rechtsstatelijke waarborgbepalingen, gaat bijvoorbeeld allang niet meer op in veel gevallen van organisatiecriminaliteit. Daar is de machtsbalans vaak naar de andere kant doorgeslagen: eenzame officieren van justitie, arm aan tijd en middelen, moeten het opnemen tegen uitstekend geëquipeerde teams van bedrijfsjuristen en gespecialiseerde advocaten die geen middel onbenut laten. Er zijn geen principiële bezwaren tegen het laten meewegen van de consequenties van deze veranderde maatschappelijke machtsbalans bij de begrenzing van de grondrechten van de rechtspersoon.

Hetzelfde geldt mijns inziens bij enkele van de klassieke vrijheidsrechten en bij de meer politieke rechten. De aard en de omvang van de maatschappelijke macht van grote rechtspersonen mag, anders dan bij natuurlijke personen, een rol spelen bij het inperken van, bijvoorbeeld, hun recht op vrijheid van meningsuiting of hun petitierecht. Inperking van die rechten kan aan de orde zijn wanneer dat dienstbaar is aan de evenwichtigheid van het maatschappelijk debat of aan de vergroting van de democratische controle.

Dit zal in het bijzonder spelen wanneer er sprake is van een botsing met de grondrechten van natuurlijke personen. Een van de grote risico's van het toekennen van zelfstandige rechten aan rechtspersonen is het tovenaarsleerling-effect. Het gevaar is dat de bezems, de rechtspersonen, hun meesters volledig overvleugelen wanneer ze op voet van formele gelijkheid in de maatschappelijke en juridische arena's mogen participeren. Wanneer rechtspersonen hun rechten in het horizontale verkeer met burgers op voet van gelijkheid kunnen laten meewegen zal dit de facto tot een nog verdere verschuiving van de nu reeds asymmetrische machtsrelaties tussen rechtspersonen en individuen kunnen leiden. Een belangrijke grens dient derhalve te zijn dat bij een botsing de intrinsieke rechten van natuurlijke personen in beginsel zwaarder wegen dan de rechten van rechtspersonen.

5. De morele plichten en fundamentele rechten van rechtspersonen

Wat levert deze eerste, rechtsfilosofische verkenning van vragen van recht en ethiek voor rechtspersonen nu op? In de eerste plaats valt op dat vooral de grote, commerciële rechtspersonen steeds vaker op hun maatschappelijke verantwoordelijkheden worden aangesproken. Het standpunt dat bedrijven alleen op aarde zijn om winst te maken, wordt zowel in de bedrijfsethiek, als in de bedrijfspraktijk, steeds vaker verlaten. Een aantal grote bedrijven maakt serieus werk van bedrijfscodes en van het afleggen van maatschappelijke verantwoording over enkele meer ethische aspecten van hun activiteiten. Een paar kanttekeningen zijn daarbij echter op hun plaats. Zo lijken de codes en de verantwoording in veel gevallen vooral betrekking te hebben op de 'kleinere' vragen van bedrijfsethiek, zoals het voorkomen van wetsovertreding, fraude en corruptie. De 'grotere' vragen van maatschappelijke aard, zoals naar sociale rechtvaardigheid, gezamenlijkheid en duurzaamheid, figuren minder prominent in de meeste ethische audits. Dat heeft vermoedelijk ook te maken met de internationalisering van het bedrijfsleven, waardoor de binding aan concrete politieke gemeenschappen steeds zwakker wordt. Voorts valt op dat de feitelijke effectiviteit en juridische status van bedrijfscodes voorlopig nog onzeker is.

Naast morele plichten claimen en krijgen rechtspersonen ook steeds meer grondrechten. In deze bijdrage is betoogd dat toekenning van zelfstandige grondrechten aan rechtspersonen alleen gerechtvaardigd is op consequentialistische gronden. Dit heeft

belangrijke gevolgen voor de reikwijdte van die rechten. Zo zullen de grondrechten van rechtspersonen eerder en verder kunnen worden ingeperkt dan de grondrechten van natuurlijke personen. Voor toekenning van zelfstandige grondrechten aan rechtspersonen vallen daarom voorlopig twee voorwaarden te formuleren:

(1) Toekenning van fundamentele rechten aan rechtspersonen moet een legitiem extern doel dienen. Dergelijke doelen kunnen bijvoorbeeld zijn:

- * bescherming van de grondrechten van natuurlijke personen achter de rechtspersoon.
- * bevordering van het publieke debat
- * vergroting van het zelfreinigend vermogen van de democratie
- * vergroting van de maatschappelijke welvaart

(2) Toekenning van grondrechten aan rechtspersonen mag geen afbreuk doen aan de intrinsieke rechten van individuele natuurlijke personen. Bij botsing van grondrechten hebben de rechten van natuurlijke personen in beginsel voorrang.

Wellicht dat de moderne rechtswetenschap, als opvolger van de 19e eeuwse Frankensteinen, zo kan helpen voorkomen dat de asymmetrie in maatschappelijke macht tussen grote, complexe rechtspersonen en individuele burgers nog verder toeneemt.

Noten

1. Aldus Sarah Anderson en John Kavanagh van het Amerikaanse Institute for Policy Studies in een artikel in The Sun, dat werd overgenomen door NRC-Handelsblad (26 november 1996).
2. Zie voor enkele empirische gegevens: James S. Coleman, The asymmetric society, Syracuse 1982: 10-13 en M.A.P. Bovens, The quest for responsibility: Acoountability and citizenship in complex organisations, Cambridge 1998: 11-19.
3. Zie hiervoor o.a.: Asser-serie, Vertegenwoordiging en rechtspersoon, zevende druk bewerkt door W.C.L. van der Grinten, Zwolle 1991, hoofdstuk I en A.R.J. Groot, Rechtspersoonlijkheid in rechtsheoretisch perspectief, in: M.J.G.C Raaijmakers, H.C.F Schoordijk & B. Wachter (red.), Handelsrecht tussen 'koophandel' en Nieuw BW, Deventer 1998: 39-61.
4. Bron: OECD Labour Force Statistics 1973-1993.
5. A. Jettinghof, Voorkomen van wanbetalen: Profielen in het privaatrecht, in: P.J. van Koppen, D.J. Hessing & H.F.M. Crombag red., Het hart van de zaak: Psychologie van het recht, Deventer 1997, p. 67.
6. Zie verder: M.A.P. Bovens, Verantwoordelijkheid en organisatie, Deventer 1990, hoofdstuk 2.
7. Zie voor een overzicht van deze discussies onder andere: J. Wempe & K. Melis, Management & moraal: theorieën en bedrijfscases, Leiden 1991: hoofdstuk 1; A. Kitson & R. Campbell, The ethical organisation: Ethical theory and corporate behaviour, Basingstoke 1996; J. Wempe, Market and morality: Business ethics and the dirty and many hands dilemma, dissertatie EUR 1998.
8. Vergelijk Bovens, Verantwoordelijkheid en organisatie, hoofdstuk 5.
9. Zie in dit verband vooral: Henk van Luijk & Arnold Schilder, Patronen van verantwoordelijkheid: Ethiek en corporate governance, Amsterdam 1997.
10. Zie Van Luijk & Schilder, aw. 96-105.
11. Zie hiervoor R.A. Toppinga, Strafbaarheid van rechtspersonen, dissertate, Arnhem 1984.
12. Memorie van Toelichting, Handelingen TK, 1975/1976, 13872, nr 3, blz 11.
13. Zie voor een overzicht van de ontwikkelingen: K. Rimanque, De toepasselijkheid van de grondrechten in privaatrechtelijke verhoudingen, Antwerpen 1982; R.A.R.S. Finaly, 'Grondrechtsbescherming van rechtspersonen', NJCM-Bulletin 16-2 (febr/maart 1991), 105-120; A.L.J. van Strien, De rechtspersoon in het strafrecht: Een onderzoek naar de procesrechtelijke aspecten van de strafbaarheid van rechtspersonen, Den Haag 1996: hoofdstuk 5.
14. Zie hiervoor respectievelijk: KB 9/1/87, Stb 1987,11 (vernietiging boycot besluit gemeenteraad Arnhem); HR 17/1/1990, nr. 26282, Vakstudie Nieuws 1990, pp. 894-896; HR, 16/10/1987, nr. 13253, NJ 1988, 850 (i.h.b. conclusie A-G); ECRM 5/5/1979, Yearbook XXII (1979), 244 (Pastor X en de Church of Scientology v. Zweden); HR 25/6/1982, nr. 11864, NJ 1983, 295 (Haarlemse Vereniging van Gedetineerden); ECRM 21/3/1975, Yearbook XVIII (1975), 202 (Sunday Times) en EHRM 22/5/1990, NJB 1990, pp 1171-1172 (Autronic).
15. Zie bijvoorbeeld de redenering van de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens in de zaak Pastor X en de Church of Scientology v. Zweden.
16. Zie hiervoor ook Van Strien, t.a.p., pp 152-159.
17. Zie in dit verband M. Dan-Cohen, Rights, persons, and organizations: A legal theory for bureaucratic society, Berkeley 1986, hoofdstuk IV, die een soortgelijk onderscheid maakt.
18. Zie in dit verband: A.L.J. van Strien, t.a.p., pp 165-178 en R.A.R.S. Finaly, 'Nemo tenetur

... niet voor rechtspersonen?', De naamloze vennootschap 73/4 (april 1996), 109-114.